

В. М. Черторижський

Закордонний досвід дослідження проблем центр-периферійних залежностей (прикордонний аспект)

Розглядається закордонний досвід дослідження проблем взаємодії між центром та периферією. Зроблений акцент на аспекти інтенсивності та екстенсивності використання прикордонного становища периферійними територіями.

Ключові слова: центр, периферія, центр-периферійні залежності, периферійна територія

Однією із стрижневих проблем соціально-економічного розвитку в сучасному світі стають всезростаючі масштаби просторової соціально-економічної диференціації, збільшується розрив у рівні розвитку між обмеженим числом багатших й постійно зростаючим числом бідніших периферійних територій. На Україні проблеми зростаючої асиметрії простору пов'язані з суперечливими процесами структурної трансформації економіки.

Модель «центр-периферія» була сформульована у рамках теорії розвитку регіону або «полюсів зростання» Г. Мюрдаля (Myrdal, 1957) і Хіршмана (Hirschman, 1958), концепції нерівності та політики регіонального розвитку Дж. Фрідмана (Friedmann, 1966), концепції світових систем І. Валлерстайна (Wallerstein, 1974, 1984), хартлендів Кохена (Cohen, 1964) та інших схожих концепцій. Вона задає певний стиль і формат взаємин центральних та периферійних регіонів, що знаходяться на різному рівні [1; 2; 3].

Мета роботи – розглянути деякий закордонний досвід вивчення центр-периферійних залежностей у прикордонному аспекті.

Поняття периферії надзвичайно широке та фігурує у науковій літературі в надзвичай різних контекстах і значеннях. Приділимо увагу лише класичним теоріям, що описують центр-периферійні залежності, які можна поділити на наступні види:

- які діють на рівні держави;
- які оперують на рівні наднаціональних структур, зокрема, глобальних.

Перелічимо найважливіші з тих, які зосередилися на першому рівні, тобто національному. До них належать дослідження про формування сучасних національних держав та розвиток їх політичних систем.

© В. М. Черторижський, 2013.

Класиком у цій галузі є Стейн Роккан, норвезький вчений, відомий багатьма працями на тему проблем між центром і периферією [4]. Вчений дає власне визначення центру та периферії: центр є «привілейованим пунктом території, де найбільш часто зустрічаються один з одним власники ключових адміністративних, економічних і культурних ресурсів. Також це, по-перше, місця, де виробляються послуги, а по-друге, це – вузли комунікативної мережі» [5, с. 120].

Основним поняттям аналізу централізованих структур є ступінь централізації та критерії централізованого місцеположення. Якщо центр контролює та розподіляє ресурси, тоді периферія стає залежною від нього, оскільки може розпоряджатися лише власними ресурсами. За визначенням С. Роккана, периферія «ізолювана від усіх регіонів, окрім центрального; не робить значного внеску до загального потоку комунікацій до середини даної території; володіє культурою, яка не є універсальною, не становить самодостатнього цілого, має значення для обмеженого кола людей і не є повністю домінуючою на політично визначеній території» [5; 6]. Залежність периферії від центру складає сутність периферії як такої. Їх функції не пов'язані із динамікою «поясу міст». Віддаленість від центрів робила їх ідентичність та територіальну автономію міцнішими, тому вони слабко були пов'язані з націями – державами.

Іншими словами – центр за такого підходу сприймається як осередок політичного та економічного домінування, який використовує державний апарат для підпорядкування собі всього простору країни. Провінції, які чинять опір таким діям, власне і є периферія ми.

Фундаментальним із точки зору Роккана був поділ на «підпорядковані периферії» (subjectperipheries), прикладом яких є Уельс або Шотландія, та «суміжні периферії» (interfaceregipheries), наприклад, Ельзас і Люксембург. Саме останні можуть з повним правом називатися «прикордонням».

Адже, коли периферії першого гатунку підлягають одновимірній домінації, перебуваючи в зоні впливу одного центру, суміжні периферії – це терени перетинання впливів та амбіцій впливу з боку принаймні двох центральних осередків. Це призводить до того, що підпорядковані периферії зазвичай перебувають у гіршому становищі, натомість, суміжні периферії можуть отримувати значну вигоду від свого розташування, зумовлену конкуренцією центрів. Зокрема, суміжні периферії, як правило, мають сильнішу економіку, ніж внутрішні периферії, вони часто ближчі

до центральних осередків, вибір між ними дозволяє їм мати відносну автономію, навіть за умов дуже обмежених власних ресурсів.

До найпотужніших суміжних периферій, або привілейованих прикордонь у Європі можна віднести країни, які виникли на прикордонні між Північною та Південною Європою, зокрема, Швейцарію, Бельгію та Нідерланди.

Як зазначив норвезький вчений, вони переважно спиралися на альянси периферійних міст і провінцій. Наслідком подібних альянсів стало, як відомо, утворення дрібних і за багатьма критеріями периферійних держав. Проте ці держави були багатими та здобули у багатьох вимірах непропорційні до їх розмірів (площі або навіть кількості населення) переваги перед іншими країнами.

Слід підкреслити те, що прикордоння майже завжди можна розуміти як регіони взаємовпливу двох або більше центрів, тому моделі Роккана зазвичай відповідатимуть поняттю «суміжні периферії».

Аналіз у категорії Роккана увиразнює не лише взаємозалежність між центрами та периферіями, але й вказує на важливість взаємодії на вищому щаблі між центрами, які конкурують за вплив на певні суміжні периферії. З одного боку, йдеться про опосередковану взаємодію на певному прикордонні та на інших суміжних теренах і площинах між певними центрами, а водночас про безпосередню взаємодію, яку можна назвати контактом «над головами» конкретних периферій.

Процеси, які відбуваються на регіональному рівні, можуть бути тісно пов'язані з глобальним аспектом відносин між центрами різних щаблів. У центрально-периферійному підході помітне підкреслювання важливості владних відносин між суб'єктами в різних вимірах, які перебувають між собою у взаємодії. Ключовим тут є процес підпорядкування центром периферій, його змінна динаміка, яка включає також відхід від залежності та її зміни у вимірах ієрархії площин різних щаблів (глобального, національного, регіонального тощо), різного характеру (політичні, економічні, культурні, релігійні тощо), пов'язаних із різними центральними осередками.

Фактори прикордонності й периферійності відіграють істотну, іноді визначальну, роль у соціально-економічному розвитку прикордонних регіонів, а також і у транскордонному співробітництві, що повинно враховуватися при розробці регіональної політики.

За рівнем інтенсивності використання прикордонного становища деякі вчені розрізняють:

-
- периферійні райони з інтенсивним використанням прикордонного становища;
  - периферійні райони з екстенсивним використанням прикордонного становища.

Периферійні райони з інтенсивним використанням прикордонного становища. Компенсуючи негативні тренди соціально-економічного розвитку та гірші показники всередині власних областей по ряду показників, дані райони прагнуть до активних (інтенсивних) контактів з прикордонними територіями суміжних країн. Зокрема, це проявляється у розміщенні підприємств з участю закордонних інвесторів з прикордонної держави, будівництві транспортно-логістичних комплексів (наприклад, участь в проєктах розвитку транспортних коридорів міжнародного значення) та ін.

Периферійні райони з екстенсивним використанням прикордонного положення та / або регіональних дотаційних механізмів. Дану групу формують в основному прикордонні регіони.

«Екстенсивний» характер використання прикордонного положення передбачає для них транскордонні контакти «виживання». Наприклад, допомога сільгосптехнікою в обробці полів, збиранні врожаю, сировинні зв'язки (наприклад, поставки на прикордонні польського або білоруського молока українським масло та сирозаводам). У ряді випадків соціально-економічні наслідки периферійного положення настільки негативні, що мінімальний рівень економічної активності та соціальна стабільність підтримуються переважно через дотаційні механізми. За умов «прикордонного» підходу владні відносини, особливо зумовлені зовнішньою грою часто взаємовиключних інтересів, залишаються, як правило, більш-менш маргінальними. Тож прикордоння у даному випадку має місце в більш ліберальних теоріях як своєрідна «нічийна земля», на якій вільно переплітаються взаємні традиції та розмаїті культури, а суб'єкти, розташовані на цьому терені, мають повну свободу вибору ідентичності, зумовлену індивідуальним конструюванням їхньої суб'єктності.

Такий спосіб бачення соціальних реалій на прикордонні також пов'язаний із тим, що обговорюваний підхід відзначається зазвичай згодою на нормативній основі про зменшення ролі національної держави.

Цей висновок розуміють або як опис соціальної реальності, зокрема, її найближчого майбутнього, або як постулат, що обумовлює спосіб проєктування ідеального бачення досліджуваних регіонів і нормативного

визначення бажаної траєкторії їхнього розвитку в інших численних школах аналізу центрально-периферійних залежностей на міжнародному рівні. Тут можна, зокрема, згадати про знаний нурт рефлексії та досліджень школи «теорії залежності» (la teoria de la dependencia). Вона особливо інтенсивно розвивалася від початку 60-х років XX століття, хоча започаткували її вже наприкінці 40-х років XX століття Рауль Пребіш (Raul Prebisch) і Селсо Фуртадо (Celso Furtado) [7].

Варто відзначити, що теорії залежності еволюціонували переважно в опозиції до панівної вже тоді теорії модернізації, яка значною мірою абстрагується від проблеми залежності, чи ширше – ієрархії влади. Найвідомішою та найвпливовішою з класичних теорій центрально-периферійної залежності в наднаціональному масштабі, мабуть, є теорія «світової системи» Імануїла Валерстайна, котрий поділив сучасний світ на чотири основні зони: центр, напівпериферії, периферії та зовнішні області, не включені до світової системи. Валерстайн підкреслював економічне панування центру над периферіями та слабкість, нестабільність і залежність останніх від центральних осередків [8].

Саме у його інтерпретації, цікавим виглядає статус напівпериферій (також іноді вживається термін семіпериферія), позиція яких часто виявляється дуже неоднозначною. У деяких аспектах вони, подібно до справжніх периферій, є жертвами домінування центру, але їхню слабкість та підлеглий статус зазвичай ніхто не ставить під сумнів. Вони не є регіонами, де приймають рішення, а скоріше потерпають від наслідків рішень, прийнятих деінде. Напівпериферії також не належать до інноваторів, натомість, беруть участь у змаганнях за швидке й ефективне впровадження інновацій, які постали в інших місцях. З іншого боку, напівпериферії часто мають чималу користь від співпраці з центром і відіграють роль своєрідного «молодшого партнера в домінуванні» над справдешніми периферіями.

Напівпериферії теж часто відчують на собі масу позитивних економічних імпульсів, які походять від стрижневих країн, а саме:

- мають можливість отримувати чимало цінних інвестицій;
- до них порівняно швидко доходять посталі в центрі технології;
- мають привілейований доступ до багатьох інших ресурсів центру.

Однак, ці позитивні ефекти часто істотно різняться в просторі та в інших вимірах. З іншого боку, суспільства напівпериферій зазнають процесу скам'яніння. Зокрема, їх еліти досягають цивілізаційних і

культурних стандартів життя у центрах, тимчасом нижчі суспільні верстви від них віддаляються.

Аналогічний до представленого у баченні Валерстайна підхід посідають класичні теоретики школи «залежного розвитку», котрі, зокрема, описують залежність країн Латинської Америки від розвинених західних держав. Як зазначалося, саме центральні країни встановлюють terms-of-trade (умови торгівлі), обов'язкові в глобальному торговельному обміні, і ці умови зазвичай ставлять їх у доволі привілейовану позицію. Зокрема, вони змушують вільно торгувати тими товарами, у виготовленні яких мають значну конкурентну перевагу. Такі нерівні та несправедливі в самій основі умови обміну є підставою для постійного відтворення нерівності в глобальному масштабі та стійкої переваги держав і регіонів осердя.

Цікаво, що Імануїл Валерстайн пов'язав у своїх міркуваннях внутрішньодержавні суперечності та ієрархічні структури зі структурами панування та змінами глобального характеру. Зокрема, тут йдеться про механізм сильної регіональної поляризації розвитку в периферійних і напівпериферійних країнах. Терени-острівці на периферіях часто виконують функції осередків стрижневих держав, черпаючи завдяки такому статусу незрівнянні з рештою країни привілеї й доходи. Варто також зазначити, що Валерстайн завжди надавав своїм теоріям історичного характеру. На його думку, сучасна «світова система» склалася в Європі в XVI столітті, створивши острівки, існуючі переважно й досі структури континенту, разом із його поділом на держави стрижня та периферію різного ступеня й характеру. Отож, Валерстайн стверджував, що його аналіз світових систем надав дослідженням суспільного розвитку просторового (урахування глобального контексту) й історичного виміру, якого їм раніше бракувало. Проте, можна заперечити, що отой вимір *de facto* маргіналізує дискурс прикордоння в окремих його ужитках, пропонуючи нам зосередити увагу на різноманітності регіону, розглядаючи її в нормативному ракурсі, який абстрагується від складних владних відносин, що сягають далеко поза межі конкретних громад або регіонів [9].

Будь-які зміни, що проводяться сьогодні в рамках відносин центру і периферії, обґрунтовуються прагненням поліпшити, удосконалити систему відносин між центром і регіонами в тому сенсі, щоб зробити її максимально ефективною та відповідною вимогам часу.

Список використаних джерел

1. Myrdal G. Economic Theory and Underdeveloped Regions. – London : Duckworth, 1957.
2. Friedmann J. Regional development policy. – Boston : Mass. Inst. Techn., 1966. 317 p.
3. Hirschman A. The Strategy of Economic Development. New Haven: Yale University Press, 1958
4. Rokkan S. Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development. Oslo: Universitets forlaget, 1970.
5. Роккан С. Политика территориальной идентичности. Исследование по европейскому регионализму / С. Роккан, Дерек В. Урвин. // Логос. – 2003. – № 6 (40). – С. 117–132.
6. Роккан С. Измерения процессов формирования государства и создания нации: возможная парадигма для исследования вариаций в пределах Европы / С. Роккан // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 3. – Харьков: Константа, 2005. – С.182-217.
7. Furtado C. Les nouvelles sources du pouvoir dans l'ordre économique international. «Revue Tiers Monde», P., janvier-mars 1980.
8. Wallerstein I. M. The Modern World-System. Studies in Social Discontinuity. New York: Academic Press, 1974.
9. Wallerstein I. M. The End of the World as We Know It. Social Science for the Twenty-First Century. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.

Черторижский В.Н. Зарубежный опыт исследования проблем центр-периферийных зависимостей (пограничный аспект).

Рассматривается зарубежный опыт исследования проблем взаимодействия между центром и периферией. Сделан акцент на аспекты интенсивности и экстенсивности использования пограничного положения периферийными территориями.

Ключевые слова: центр, периферия, центр-периферийные зависимости, периферийная территория.

Chertyrzhysky V.M. International experience of study the problems of center-peripheral dependencies (border aspect).

This paper deals with the study of foreign experience research of problems of interaction between center and periphery. Focuses on aspects of the intensity and extensiveness of use border situation peripheral areas.

Key words: center, periphery, center-peripheral dependencies, peripheral territory.